

Egodokumendid kui mina-vormis tekstid. Hetkeseis ja uurimine Leedus ja diasporaas

Arvydas Pacevičius

Vilniuse Ülikool

1980. aastatel kodumaalt pagulusse sunnitud Leedu haritlase Tomas Venclova sõnul on väljarände mõiste kaasaegses globaalses ühiskonnas kaotanud oma tähenduse ja muutunud pelgalt müüdiks. “Võid elada mistahes paigas, kuid olla samal ajal Leedus ja osaleda selle elus. Pikad vahemaad on minetanud tähtsuse, me elame terviklikus maailmas ja kui vaid soovime (ja mina soovin) saame siiski jääda leedulasteks ja elada edasi selles uues tervikuks ühendatud maailmas.” Siiski, diasporaa mõiste käsitamisel on meil vaja mõista väljarände põhjusi ja erisusi.

Teatavasti toimus väljaränne Leedust kolme lainena: a) enne Esimest maailmasõda, b) sõdadevahelisel perioodil ja c) pärast Teist maailmasõda. Siinkohal peaks mainima, et esimese ja kolmanda rändelaine kronoloogilisi piire on tugevasti avardatud. Näiteks polnud T. Venclova ainus nõukogudeaegne ümberasuja – samamoodi süüdistati ja kiusati taga teadlast Vytautas Skuodist sõltumatu kirjastuse „Perspektyvos“ ja teose „Leedu vaimne genotsiid“ (*Spiritual Genocide in Lithuania*) pärast. 1980. aastal määrati ta seitsmeks aastaks vangi ja viieks aastaks pagulusse. Ühendriikide kodanikuna (Skuodis sündis 1929 Chicagos) lubati tal lahkuda napilt enne laulvat revolutsiooni (riigi taasiseseisvumist). Ameerikas sai V. Skuodisest tegus diasporaa liige kuni tagasipöördumiseni Leetu 1992. aastal, kus ta kirjutas ja 1996. aastal avaldas oma memuaarid „Mängud KGB võrgus“ (*Games in KGB Nets*) ja kus ta praegu tegeleb raamatu kordusväljaandega. 2004. aastal anti V. Skuodise isikufond üle Vilniuse Ülikooli raamatukogule. Peatusin pikemalt V. Skuodise teemal, et näidata kui mitmekesine on väljarände olemus. 19. sajandil erinevad ka väljarände asjaolud: leedulased pagendati Siberisse või lahkusid nad Lääne-Euroopasse ja mujale 1831. ja 1863. aasta ülestõusudele järgnenud poliitilise tagakiusamise tõttu (käsitlen neid juhtumeid allpool). Teisalt on Tomas Venclova mõtted üleilmastumises kaduvate piiride kohta tähelepanuväärsed ka väljarännet kirjeldavate arhiivimaterjalide uurimise kontekstis – ilma rahvusvahelise koostöö, digiteerimise ja juurdepääsuta poleks teadustöö tegemine võimalik.

Siinse artikli eesmärgid on järgmised: a) anda ülevaade peamistest egodokumentide kogudest Leedus ja Leedu diasporaas; b) iseloomustada egodokumentide kui ajalooallikate uurimist ja publitseerimist; c) arutleda nende dokumentide digiteerimisvõimaluste üle.

Käesolevas artiklis põhineb egodokumendi mõiste Jakob Presseri määratlusel ja on seega ”avameelne, autobiograafiline mina-vormis tekst, mis on kirjutatud iseendale, oma perele või lähedastele”. Egodokumendi mõistet ei ole Leedu teaduslikus diskursuses eriti arendatud. Ajaloolased kasutavad mõistet isiklik dokument (*personal document*) vastandina pragmaatilisele dokumendile (*pragmatic document*); kirjandusteadlased eelistavad mõistet intiimne tekst (*intimate writings*), mis ”Leedu kirjanduse entsüklopeedia” andmeil hõlmab nelja žanri: memuaare, päevikut, autobiograafiat ja kirjavahetust.

Tabel 1. Intiimse teksti liigid „Leedu kirjanduse entsüklopeedia“ järgi.*

Mõiste keeles	inglise keeles	Mõiste eesti keeles	Mõiste leedu keeles	Definitsioon
<i>Memoirs</i>		Memuaarid, kirjalikud mälestused	<i>Atsiminimai; Prisininimai</i>	Üks varasema jutustuse vorme, mis kerkis esile tekkinud ajaloolise eneseteadvuse väljendusest.
<i>Diary</i>		Päevik, päevaraamat	<i>Dienoraštis</i>	Dateeritud märkmed päevasündmustest, tähelepanekutest ja kogemustest jutustavas vormis ja žanris.
<i>Autobiography</i>		Elulugu, autobiograafia	<i>Autobiografija</i>	Jutustus enesekohastest meenutustest, ülesehitatud kronoloogiliselt või temaatiliste peatükkidena.
<i>Letters</i>		Kirjavahetus	<i>Laiškas</i>	Vanim kirjaliku suhtluse

			vorm väljaarendatud eetiliste normide ja stiiliga, varieeruvad ametlikest teatistest intiimse tooniga kirjadeni.
--	--	--	--

Veebist leitav aadressil <http://www.ile.lt/search3.htm>

Erinevalt pragmaatilistest tekstidest tegelevad intiimsed tekstid nagu ka egodokumendid avalikule elule vastanduva eraeluga. Mitte ainult intiimsete päevikute kirjutajad vaid ka üldsusele hästituntud memuaaride autorid teevad selget vahet avaliku ja isikliku kirjutamise vahel. Michał Kleofas Ogiński, poloneesi "Hüvastijätt isamaaga" autor, kirjutas oma senini avaldamata pagulasmemuaaride (1826–1827, säilitatakse Vilniuse Ülikooli käsikirjade osakonnas) lisade eessõnas: "Pärast minu surma jäävad memuaarid minu abikaasale ja neid säilitatakse igavesti perekonnaarhiivis. Ma olen seal kirja pannud kõik need faktid, mida ei soovinud avaldada "Memuaarides"".¹

Tuntumateks näideteks on ülalmainitud Ogiński memuaaride lisad, mis on olulised Euroopa ja isegi kogu maailma kultuuri- ja teaduskontekstis ja mis tuleks avaldada nii ruttu kui võimalik või teha digiteeritud kujul veebis kättesaadavaks. Need memuaaride lisad, mis on avalikkusele ja teadlastele täiesti tundmatud, tähistavad sümboolselt romantismi ajajärgu ja riikluse lõppu mitte ainult Leedus vaid kõigil ajalooliselt Vene keisririigi mõju alla langenud aladel. Ka õpetlase, Vilniuse Ülikooli kasvandiku, emigrandi, mineraloogi ja Tšiili Santiago Ülikooli rektori Ignacy Domeyko (1802–1889) memuaarid ootavad edasist käsitlemist avalikkuses ja rahvusvahelist levitamist.

Arhiivialase uurimistöo jaoks on eriti tähtsad mahukad egodokumendid, monogeensed nii vormilt kui sisult, mis kajastavad maa-aadli mentaliteeti ja selle muutumist. Sellised dokumendid on näiteks: a) reisipäevikud, ka naiste poolt kirjutatud, kus kirjeldatakse uusi marsruute; b) lastele kirjutatud emade päevikud (mida lapsed saavad täiskasvanuna lugeda) ja c) päevikud ja pagulasmemuaarid. Viimaste hulka kuulub Tomasz Zani (1797–1855) "Päevik", mida säilitatakse Leedu Riiklikus Ajalooarhiivis ja mida pole veel tervenisti avaldatud. Eriti huvitavad on peamiselt perekonnapea poolt tehtud sissekanded mitte ainult

¹ Oginskis, Mykolas Kleopas. *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788–1815 metų pabaigos*. 1 kd. Vilnius: 2007, lk 248.

talude ja majapidamise, vaid ka pere kohta, mis kajastavad protestantlikku meelsust ja selle püsivust. Selles subkultuuris/usulahus osutati järglastele ilmselt rohkem tähelepanu kui valitsevas katoliku kultuuris. Seda tüüpi kirjutisi, nimelt kroonikat, mida pandi kirja perekonna piiblisest mitmete põlvkondade jooksul, on maininud oma "Meenutustes" ka kuulnud Leedu päritolu pagulaskunstnik Jonas Mekas.

Perekonnakroonikatest, mis on tõenäoliselt varaseimad Leedu egodokumendid, leidub ametlikes arhiivides ainult katkendeid (Leedu eraarhiivid ei ole veel Nõukogude repressioonide järgselt päriselt toibunud ega taastatud). Rõhutan, et selline olukord on jäänud Nõukogude ajast, mil egodokumente peeti ebausaldusväärseks, eksitavateks ja (klassivaenlase poolt kirjutatuna) isegi vaenulikeks allikateks. Ausad raamatukoguhoidjad tavatsesid neid peita hoidlate kõige kaugematesse nurkadesse, et neid hävitamise eest kaitsta.

Leedus ei ole veel uurimust, mis käsitleks egodokumente kompleksse tervikuna. Teadlased kasutavad egodokumente rutiinse uurimistöo allikana; on teinud mõningaid katseid analüüsida ja käsitleda üksikuid egodokumente allikakriitilistes publikatsioonides.² Samuti on proovitud avaldada viimase rändelainega emigreerunute memuaare, näitkes Kazys Almenase „Ameerika märkmeraamat“, mis avaldati Kaunase Ülikooli toimetiste sarjas „Oikos“.³ 2008. aastal avaldatud teadusajakirja „Knygotyra“ 50. erinumbrist oli pühendatud võõrsil, paguluses ja diasporaas trükitud ja käsikirjalisele pärandile (erinumbris avaldatud autoriteks olid Jolita Steponaitiene, Daiva Dapkute, Lee G. Burchinal, ka Eesti kolleegid Anne Valmas ja Piret Noorhani). Sedalaadi üritused, konverentsid, uurimused aitavad Balti diasporaa kultuurilise ja dokumenteeritud pärandi võrgustiku loomisele tublisti kaasa. Aga nagu juba eelpool mainisin, puuduvad sellest hoolimata endiselt uurimused egodokumentidest kui komplekssetest tervikutest. Miks küll?

Mõnede egodokumentide analüüsi põhjal võib ilmselt järeldada, et Leedu intelligents, kes tekkis koos moodsa ühiskonnaga 19. sajandi lõpul, kaotas võime kirjutada autentselt iseendast ja oma perest, kuna põhitähelepanu oli suunatud väljapoole, ühiskondlikele ja poliitilistele asjadele. Raamatutega kaubitseja Juozas Rimša alustab oma autobiograafiat lausega: "Minu perekond on elanud leedu patriotismi vaimus". Rohkem informatsiooni pere kohta selles eluloos ei leidu... See paradoks on põhjustanud tõelisi raskusi 19. sajandi perekonnaajaloo uurimisel just seetõttu, et põhjalikuks analüüsiks puuduvad empiirilised

² Nt Zenonas Blynase „Teise sõjaaja päevik“ (*Karo metų dienoraštis*, 1941–1944 m. Parengė Gediminas Rudis, Vilnius: LII leidykla, 2007) ilmus 2007. aastal.

³ Saldukas, Linas ja Almenas, Kazys. VII „Amerikos“ sąsiuvinis VII ("Ameerika märkmeraamat"). *Oikos*, 2008, nr 2 (6). Vt ka <http://www.iseivijosinstitutas.lt/index.php?cid=18>

andmed. Teiselt poolt viitab see otsustavale puudusele: miks ei peegeldunud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Leedu rahvusliku intelligentsi avalik huvi perekonna vastu ja selle üle teoretiseerimine nende isiklikes märkmetes ja kirjades?⁴ Need on peamised metodoloogilised küsimused. Et neile vastata, tuleb avalikustada põhjalikud egodokumentide nimekirjad ja neid võrdlevalt analüüsida – mitte ainult Leedus vaid ka regionaalsel ja Euroopa tasemel, k.a Leedu diasporaas.

Siinkohal tooksin mõned näited egodokumentide kogude hetkeseisust Leedus ja Leedu diasporaas. Üks suurematest võõrsil asuvatest arhiividest, *Lithuanian World Archives* (Leedu maailmarhiiv) sisaldab väljarändajate isikukogusid, kus säilinud kronoloogiliste andmetega dokumendid ulatuvad 17. sajandisse. Näiteks Aleksandras Paškevičiuse perekonnakogu ei sisalda vaid ametlikke või pragmaatilisi dokumente vaid ka kirjavahetust, päevikuid, genealoogiat kajastavaid materjale ja testamente 18. sajandist 19. sajandi lõpuni. Leedus säilitatakse egodokumente erinevates mäluasutustes: arhiivides, raamatukogudes ja muuseumides. Suurimad kogud on Leedu Teaduste Akadeemia ja Vilniuse Ülikooli raamatukogudes. Viimases on näiteks järgmised egodokumentide seeriad: Jurgis Gimbutase autobiograafia (Saksamaa, Ameerika Ühendriigid, 1949–1993); Stasys Raštikise memuaarid (Ameerika Ühendriigid, 1948–1985); Ona Šimaitė päevik (1953–1970); Marija Alseikaitė-Gimbutienė päevik (1929–1938). Leedu Teaduste Akadeemia raamatukokku on 1990. aastast tänaseni antud üle 16 diaspora kogu, sealhulgas egodokumente ja peamiselt kirjavahetust.⁵

Egodokumentide registreerimine ja uurimine on tänapäeval lahutamatult seotud nende digiteerimisega. Kultuuripärandi digiteerimist viiakse Leedus läbi vastavalt heakskiidetud riiklikule strateegiale (ja mitmete Euroopa Liidu fondide toetusel), mida koordineerib Leedu Kultuuriministerium. Kahjuks on teaduslikul uurimistööl selles strateegias marginaalne roll, aga olukord peaks peagi paranema tänu rahvusliku teadusprogrammi käivitamisele. See programm kannab nime "Riik ja rahvas: pärand ja identiteet" ja on esimene sellelaadne iseseisva Leedu ajaloos. Programm toetab kultuuripärandi mitmekülgset uurimist ja tunnustab digiteerimist kui rakenduslik-teaduslikku tegevust, mis on hädavajalik fundamentaalseks interdistsiplinaarseks teadustööks. Egodokumentide digiteerimine, nende veebis avaldamine ja vastavate andmebaaside loomine on seotud nii infosüsteemi www.epaveldas.lt (Euroopa digitaalraamatukogu projekt) laiendamisega kui ka kohalike projektidega www.aruodai.lt ja

⁴ Marcinkevičienė, Dalia. *Vedusių visuomenė: Santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje–XX amžiaus pradžioje*. Vilnius, 1999, lk 98–99.

⁵ Nende hulgas F 354 Alė Rūta, 360 Algirdas Gustaitis, 263 Kazimieras Alminas, F382 Jonas Antanas Stundžia, F388 Bražėnas Vilius jt. Info pärineb Leedu Teaduste Akadeemia raamatukogu käsikirjade osakonna juhatajalt Rima Cicėnienėlt.

www.baris.lt Üle-euroopalise egodokumentide elektroonilise raamatukogu loomine ergutaks teadlasi kasutama muidki tekste peale nende, mis on kirjutatud emakeeles ja kättesaadavad kodumaal.

Kokkuvõtteks võiks öelda, et Leedu riiklikes mäluasutustes on talle üle-euroopalise väärtusega egodokumente, millest mõned on ainulaadsed, kuigi nende seeriaid või igapäevaelu kajastavaid dokumente pole ei metoodiliselt registreeritud ega katseliselt uuritud. Hoolimata mäluasutuste kahetsusväärsest viisist konserveerida materjali, kuid seda mitte avalikkusele kättesaadavaks teha, ja hoolimata üheselt kokkulepitud terminoloogia puudumisest on egodokumentide provisoorseks ja temaatiliseks analüüsiks, nagu ka rakenduslik-teaduslikuks digiteerimiseks ning andmebaaside ja loomiseks infosüsteemi väljatöötamiseks piisavalt võimalusi. Prioriteediks võiksid olla metoodilise abi saamine teistelt Euroopa Liidu riikidelt ning egodokumentide võrdlevad uurimused, mille kestel saadud tulemused integreeritakse Euroopa infoteaduse ja kommunikatsiooni välja.